

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.17.548 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК: 494.3-32**

Салим Ербол Калтурсынулы

ЛИНГВОЭЛ ТААНЫМДЫК СӨЗДҮКТҮН КУРУЛУШУ

10.02.06 – түрк тилдери

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек-2019

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Лингвистика институтунун лингвистика кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мусаев Сыртбай Жолдошович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Садыков Ташполот Садыкович

филология илимдеринин доктору, профессор
Малбаков Мырзаберген Малбакович

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
түркология бөлүмү. Дареги: 720044, Бишкек шаары,
Жал кичи району, Тыналиев көчөсү, 30-43

Диссертациялык иш 2019-жылдын 28-февралындасаат 14.00дө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17.548 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27. [http: www.bhu.kg](http://www.bhu.kg)

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий китепканасынан (720044, Бишкек шаары, Ч.Айтматов проспектиси, 27) таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 27-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Каратаева С.К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөлүк тил илиминде акыркы жылдары тил үйрөтүү лексикографиясы жана тил үйрөтүү сөздүктөрүн түзүү олуттуу мааниге ээ боло баштады. Бул тармактын негизги милдетин тилди үйрөтүү түзүп, анын негизги каражаты болуп тил үйрөтүү сөздүгү эсептелет. Анын ичинде эгемендүү Казакстанды чет элдиктерге таанытууга багытталган лингвоэл таануучулук сөздүктүн аткарган ролу өзгөчө.

Казак тили мамлекеттик тил макамына ээ болуп отурган азыркы учурда аны чет элдиктерге үйрөтүү илимий негиздерге таянуу менен жүргүзүлүшү талапка ылайык. Ушу жагынан алганда илимий лексикографиянын талаптарына шайкеш келген тил үйрөтүүчү сөздүктөр, анын ичинде элтаануучулук сөздүктөр, өлкөбүздө жашаган башка тилдүү мекендештерибиз үчүн, ошондой эле казак тилин үйрөнүүнү каалаган чет элдиктер үчүн да зарыл экени шексиз.

Казак тил илиминде тил үйрөтүү лексикографиясынын илимий-теориялык маселелерин талдаган илимий эмгектер саналуу гана. Ал эми лингвоэл таануучулук сөздүктүн өзү, алардын типологиялык, жанрдык, структуралык өзгөчөлүктөрүн атайын илимий өнүттө изилдөөгө алган эмгектер таптакыр жок деп айтууга болот. Ушул жагдай аталган проблеманын **актуалдуулугун** көрсөтөт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинен Лингвистика институтунун жана Түштүк Казакстан медицина академиясынын казак, орус жана латын тилдери кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык иштин негизги максаты - казак лексикографиясындагы элтаануучулук сөздүктөрдүн теориялык, практикалык жана тарыхый негиздерин аныктоо жана анын негизинде элтаануучулук сөздүктөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү. Бул максатка жетүүчүн төмөнкүдөй милдеттерди аткаруу каралган:

- Лингвоэл таануу, лингвомаданияттаануу жана этнолингвистиканын илимий дисциплиналар катары окшоштуктары менен айырмачылыктары жана алардын проблемалары;

- лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн түзүлүү тарыхы, лингвоэл таануучулук методика, элтаануучулук сөздүктүн лексикасын белгилөө;

- лингвоэл таануучулук лексикологиянын негизги маселелерин белгилөө;

- лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн тил үйрөтүүчү жана энциклопедиялык сөздүктөрдөн айырмачылыктарын жана окшоштуктарын аныктоо;

- лингвоэл таануучулук сөздүктүн негизги лексикографиялык принциптерин белгилөө жана сыпаттоо;

- лингвоэл таануучулук сөздүктөргө киргизилүүчү лексикалык бирдиктердин семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште казак тил илиминдеги лингвоэл таануучулук лексикографиянын структуралык негиздери алгач ирет

иликтөөгө алынды. Ушул максатта өткөн кылымдагы лингвоэл таануучулук лексикографиялык эмгектер менен үстүбүздөгү кылымдагы лингвоэл таануучулук эмгектер салыштырма түрдө талдоодон өткөрүлдү. Ошону менен катар изилдөөнүн илимий жаңылыктары катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

- лингвоэл таануучулук сөздүктүн структурасы биринчи жолу лингвоэл таануу лексикографиясынын теориялык негиздерине шайкеш, лексикография теориясы өңүтүнөн каралды;

- казак тилиндеги Лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн тарыхы көрсөтүлүп, лингвоэл таануу сөздүктөрүнө камтылууга тийиш болгон маалыматтардын көлөмү аныкталды;

- лингвоэл таануучулук сөздүктүн жанрдык өзгөчөлүгү белгиленди;

- лингвоэл таануучулук сөздүккө киргизилүүчү сөздөрдүн башка сөздүктөрдөгү сөздөрдөн айырмачылыктары аныкталды.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Иште жаңы түзүлө турган лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн структурасы казак тил илиминде алгач ирет лексикографиялык өңүттөн иликтөөгө алынды. Демек, диссертациялык изилдөө бул багытта келечекте түзүлүүчү лингвоэл таанымдык сөздүктөрдүн түзүлүшүнө жана жүргүзүлүүчү лексикографиялык изилдөөлөргө негиз боло алат. Изилдөөнүн жыйынтыктары ушул кезге чейин түзүлөөлөк лингвоэл таануучулук сөздүктү даярдоого өбөлгө болот. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын Казакстанда ушуга чейин жарык көрө элек лингвоэл таануучулук сөздүктү түзүүдө, казак тилин чет өлкөлүктөргө үйрөтүүдө, казак тилинен башка тилдерге которууда, казак тилинин өзгө тилдүүлөргө арналган окуу китептери менен окуу куралдарындагы сөздүктөрдү, тармактык минимум сөздүктөрүн түзүүдө колдонууга болот. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарын казак лексикографиясы боюнча, лексикографиянын тарыхы, теориясы менен практикасы боюнча окутулуучу атайын курстарда пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

- Лингвоэл таануучулук проблемасы жана анын негизинде келечекте түзүлүүчү лингвоэл таануучулук сөздүктөр филологиялык лексикографиядагы жаңы көрүнүш. Ал тилди өзгөлөргө үйрөтүүгө багытталган;

- Лингвоэл таануучулук сөздүктөрдү тил, маданияттын өзара карым-катышын ар кандай лексикографиялык иштерде сыпаттоого багытталган эл таанымдык лексикографиянын калыптаныш деңгээли катары кароого болот;

- Улуттук реалийлерди таанытуучу маалыматтардын берилбеши тилди үйрөтүү натыйжасынын төмөндүгүн көрсөтөт, тилди үйрөтүү процесси ошол элдин улуттук реалийлерин тааныта турган эл таануучулук маалыматтар менен коштолушу, жабдылышы керек;

- Түзүлүп жаткан жана келечекте түзүлүүчү лингвоэл таануучулук сөздүктөр, бир жагынан, анын теориялык концепциясынын өнүгүшүнүн көрүнүшү, экинчи жагынан, тилдин практикалык муктаждыктары жана маданий-социалдык талаптарына лексикограф-лингвисттердин берген жообу катары каралышы шарт. Демек,

лингвоэл таануучулук сөздүк – эл, тил жана маданияттын өзара карым-катышынын концентрацияланган формада чагылдырылышы;

- Лингвоэл таануучулук сөздүк – бул семантикалоо каражаттары катары лексикалык түшүнүктөргө түшүндүрмө берүү жана лексикалык фондорду чечмелөөчү сөздүк;

- Коомдук-социалдык, илимий-технологиялык, техникалык өнүгүү, өзгөрүү мурдатан колдонулуп келген сөздөрдүн лексикалык фонунга жаңы семантикалык үлүштөрдү киргизип, сөздүн валенттүүлүк мүмкүнчүлүгү артып да жатат (сүт сөзүнө жемиштүү сүт, пакеттеги сүт, кургак сүтж.б.у.с. тизмектеги СҮлөр).

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Лингвоэл таанымдык лексикографияга байланышкан илимий-теориялык маселелердин казак тил илиминде алгач ирет талкууга алынып, андай сөздүктөрдү түзүүнүн илимий принциптеринин, ушунун негизинде кандай сөздөр, реалийлерди атаган кандай түшүнүктөр лингвоэл таанымдык лексикалык катмар боло алышышынын аныкталышы, ага карата диссертанттын өз позициясы, көзкарашынын берилиши, алынган натыйжа-жыйынтыктар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөө жыйынтыктарынын апробацияланышы жана жарык көрүшү. Изилдөөнүн натыйжа-жыйынтыктары боюнча РИНЦ системасы аркылуу индекс-телүүчү жана КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн басылмаларда 14 илимий макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин курамы. Диссертациялык иш киришүүдөн, негизги үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана кыскача тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү –198 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболор, иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу салттуу маалыматтар берилет.

Иштин 1-главасы «Проблеманын коюлуш жана изилдениш ал-абалы» деп аталат да, ал үч параграфта кеңири талкууланат.

§ 1. Лингвоэл таануу, лингвомаданияттаануу, этнолингвистика жана булардын карым-катышы. Тилди жалаң гана карым-катнаш куралы эмес, элдин бүтүндөй болмушун, тарыхы менен маданиятын топтоочу каражат катары таануу зарыл. Улуттук тилдердин сөздүк коруношол элдин маданияты, тарыхы жана дүйнө таанымы аркылуу гана түшүндүрүүгө болот.

“Тил жана маданият” маселесинин лингвоэл таануучулук аспектисин теориялык жана практикалык жактан Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, Г.Д.Томахин, Л.Н.Латыпов, А.А.Брагина, В.В.Молчановский ж.б.у. сыяктуу окумуштуулар ар тараптуу караштырган. Алардын көпчүлүгү тилди изилдөөнүн элтаануучулук аспектисин окутуунун методикасы менен байланыштырышкан.

Лингвоэл таануу дисциплинасы белгилүү бир тилди чет элдиктерге үйрөтүүнүн негизинде калыптанган. Окумуштуулар Е.М.Верещагин менен

В.Г.Костомаров тилди үйрөтүү натыйжалуулугунун төмөн болушун тилди үйрөтүүдө улуттук реалийлерди таанытуучу маалыматтардын берилбеши менен түшүндүрүшүп, анын негизинде тилди үйрөтүү процессинде ошол элдин улуттук реалийлерин тааныта турган элтаануучулук маалыматтарды берүү керек деген бүтүмгө келишкен. Башка улуттун өкүлдөрүнө тилди үйрөтүү процессине ушул өңүттөн мамиле кылуунун натыйжасында тилди лингвоэл таануучулук багытта окутуу аттуу жаңы багыт жаралган.

Эгер маданияттаануу адамдын табиятка, коомго, тарыхка, искусствого жана ар түрдүү социалдык, турмуштук маселелерге көз карашын изилдөөгө алса, тил илими ошол көз караштардын тилде чагылдырылышын изилдейт. Лингвомаданияттаануу тил илими менен маданияттаануу илиминин чегинде пайда болуп, жаңы филологиялык дисциплина катары өнүгүп келе жатат. Ал тил менен маданияттын өз ара байланышын, өз ара аракетин анын өнүгүү багыты боюнча үйрөтүп, бул өнүгүүнү лингвомаданияттаануунун жашоо процесси катары көрсөтөт. Демек, бул касиети лингвомаданияттаануунун этнолингвистикадан болгон айырмачылыгын билдирет. Муну менен бирге, этнолингвистика лингвомаданияттаанууга пайдубал катары кызмат аткарат. Ал эми Лингвоэл таануу маданияттаануу, жалпы лингвистика, семиотика, философия, этнография, адабият таануу ж.б. илимдер менен тыгыз байланышта өнүгөт. Лингвоэл таануунун башка илимдер менен байланышын ачып көрсөтүүчүн анын изилдөө объектисин бөлүп алуу керек: 1) улуттук маданияттын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгүнүн тилде чагылдырылышын улуттук тилдин көрүнүшү катары үйрөтөт; 2) натыйжалуу коммуникативдик баарлашуу үчүн жагымдуу шарттарды түзөт; 3) окутуу процессинде маданий маалыматтарды иргеп алып, эң натыйжалуу деген методикаларды сунуштайт. Демек, лингвоэл таануу тилди өзгө тил катары үйрөтүүдө практикалык максат үчүн кызмат кылат. Себеби тилин үйрөнүп жаткан элдин өзү окутуу объектиси эмес, анын маданияты, тили окутуу объектиси болуп саналат. Маданияттаануу – үйрөнүп жаткан элдин тили менен маданиятына, алардын фондук билимдерине жана кулк-мүнөз маданияты менен сүйлөө маданиятына көңүл бурган илим. Ушул жагынан алганда, лингвомаданияттаануу тилди өзгө тил катары окутуудагы теориялык негиз, тил менен маданияттын өз ара байланышы деп кароого болот. Лингвомаданияттаанууда биринчи орунга тилдик инсан менен анын түрдүү деңгээлдеги тезаурустары чыгарылат. Ал эми Лингвоэл таануу элди, анын маданий, саясий, турмуштук, спорттук, илимий жетишкендиктери менен чогуу изилдөөсү менен мүнөздөлөт. Себеби Франция жана Канададагы француз тилин, АКШ жана Англиядагы англис тилин тилдик же болбосо маданий өңүттөн алып караганда, алар бирдей эмес. Анткени алардын тили бир болгону менен, ар бир элдин салты менен түзүлүшү ар башка. Муну Монголиядагы, Кытайдагы, Казакстандагы казактардын тилинен, үрп-адатынан да көрүүгө болот.

Лингвомаданият таануунун башкы максаты – улуттун өзгөчөлүгү, менталитет, улуттук форма сыяктуу жеке касиеттердин тил фактыларында орун алуусу,

руханий маданиятты чагылдырууда тил фактыларынын аткарган кызматы менен ордун аныктоо. Бул учурда *тил-улут-маданият* деп аталган үчилтик (триада) лингвомаданияттаануу дисциплинасынын изилдөө материалдары болот [Воробьев В.В., 1993, 42-б.].

Ал эми этнолингвистика – тил менен маданияттын өз ара карым-катышын изилдөөгө арналган тил илиминдеги антрополингвистикалык этносемантикалык багыт. Этнолингвистика тилдин өнүгүүсү менен жашоосундагы лингвистикалык, этномаданий жана этнопсихологиялык факторлордун өз ара карым-катыштарын изилдөөчү багыт. Бул илимдин изилдөө объектисин элдердин генетикалык тектештиги, эки жана көп тилдүүлүк маселелери, тилдин өнүгүүсүнө социалдык факторлордун тийгизген таасири ж.б. түзөт.

Жогоруда атап өткөндөй, Лингвоэл таануу, лингвомаданияттаануу, этнолингвистика илимдеринин изилдөө объектиси "тил жана маданият" маселеси болгону менен, алардын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен өз ара байланыштары бар. Ошондуктан бул илим тармактарынын ар биринин тил менен маданиятты, улутту, тарых менен салт-санааны таанытып-үйрөтүүдө өз-өз орду бар. Ошол эле учурда бири бири менен тогошкон, кесилишкен жерлери да кездешет.

Алардын ичинен Лингвоэл таануу тармагынын өзүнө жүктөгөн милдети өтө бийик. Казакстанда да Лингвоэл таануу адегенде методиканын бир салаасы катары өнүккөн.

§ 2. Лингвоэл таануунун методикалык фондогу кызматы. Акыркы кезде казак тилин чет элдиктерге үйрөтүүдө "лингвоэл таануучулук" методду колдонуу казак илиминин педагогика тармагында да орун ала баштады. Лингвоэлтануу терминин өз эмгектеринде биринчилерден болуп пайдаланган Е.М.Верещагин менен В.Г.Костомаровдор кийинки эмгектеринде тилдик кубулуштун ар кайсы деңгээлиндеги экстралингвистикалык жагына көңүл бурушуп, аны системалуу түрдө жана бүтүндүк катары окутуунун зарылдыгын атап көрсөтүштү. Ошондой эле бул авторлор тил менен маданиятты бириктирип окутуудагы адам факторуна айрыкча маани беришкен. Алар Лингвоэл таанууга төмөнкүдөй аныктама беришет: "Это аспект преподавания русского языка иностранцам, в котором с целью обеспечения коммуникативности обучения и для решения общеобразовательных и гуманистических задач лингводидактически реализуется кумулятивная функция языка и проводится аккультурация адресата, причем методика преподавания имеет филологическую природу - ознакомление через посредство русского языка и в процессе его изучения" [Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., 1973, 37-б.]. Авторлор элтаануу маселесин социалдык өнүгтөн караштырып, Лингвоэл таануунун негизин калыптандырган башкы белгилер деп төмөнкүлөрдү көрсөтүшөт:

1) Лингвоэл таануу үчүн маанилүү маселе – тилдин карым-катнаштык, кумулятивдик жана директивдик функциялары. Алар башка улут өкүлүн жаңы маданият менен тааныштырып гана тим болбой, ошол маданияттын өкүлдөрү менен тилдик карым-катнаш түзүүсүнө мүмкүндүк берет.

2) Тилди окутуу учурунда үйрөнүп жаткан тилдин, элдин маданиятына ээ бо-

луу мүмкүнчүлүгү ишке ашат.

3) Бериле турган элтаануу маалыматтары окуу үчүн тандалып алынган темалардан айырмаланбашы керек.

Лингвоэл таануу тармагы – биринчи кезекте, лингводидактиканын объектиси. Орус тил илими сыяктуу бизде да Лингвоэл таануунун лингводидактикалык жагы активдүү өнүгүп жатканын көрүүгө болот. Ушундан улам анын лингвистикалык, өзгөчө лексикографиялык аспектисин ар тараптуу караштыруу зарыл.

Лингвоэл таануучулук лексикография лексикалык фондорду семантикалоо менен алектенет. Лексикалык фон - лексикалык түшүнүктөр менен тең кубулуш болгондуктан жана алар филологиялык сөздүктөрдө семантикалангандыктан, лингвоэл таануучулук сөздүк да филологиялык сөздүктөрдүн катарына киргизилиши керек. Бирок анын энциклопедиялык сөздүккө жакын белгилери да бар.

§ 3. Лингвоэл таануучулук сөздүктүн жаралышы. Элтаануу менен Лингвоэл таануу жөнүндө түшүнүк казак лексикографиясында кийин гана өнүгүп келе жатканы менен, жалпы тилдерди окутуу алкагына бир далай убакыт мурда кирген тил илиминин тармагы болуп эсептелет. Лингвоэл таануучулук лексикографиянын теориялык негиздери (эквивалентсиз лексиканын сөздүгүнөн лингвоэл таануучулук сөздүккө чейинки жол) Е.М.Верещагин менен В.Г.Костомаровдордун сөздүн лингвоэл таануучулук теориясына арналган эмгегинде каралган, андагы атайын бөлүмдөрдө лингвоэл таануучулук лексикографиянын булактары анализденип, анын принциптери менен өнүгүү келечеги көрсөтүлгөн. Бул мезгилде жарык көргөн бардык лингвоэл таануучулук сөздүктөрдө аталган эмгектеги сөздүн лингвоэл таануучулук теориясынын жоболорун негиз катары алууга аракеттер жасалды, бирок эмгекте көрсөтүлгөн принциптер толугу менен сактала койгон жок.

Лингвоэл таануучулук лексикография үчүн актуалдуу жана программалык болуп Л.В.Щербанын чет тилин үйрөнүүчүлөргө арналган атайын адистештирилген сөздүктү түзүү тууралуу ою эсептелет.

90-жж. Россияда Лингвоэл таануу, анын негизинде лингвоэл таануучулук сөздүк түзүү түшүнүгү калыптанат. Бул мезгилде лексикографиялык милдеттери менен шайкеш Лингвоэл таануунун окуу жана методикалык багыттуулугу принципалдуу мааниге ээ боло баштайт. Ал лексикографиялык материалдын формасын, тандалып алынышын жана мазмунун регламенттейт. Алар тиешелүү максат-милдеттерге багытталып, окуу эле эмес, коомдук, маданий жана социалдык жактан маанилүү алкактар менен да ашташ каралуу мүмкүнчүлүгү белгилене баштайт.

Лингвоэл таануудагы күчтүү заманбап позиция катары тил менен маданияттын өз ара байланышын окуу максаттарында изилдөө гана эмес, лингвоэл таануучулук параметрди сөздүктүн өз алдынча жанры катары бөлүп көрсөтүүнүн теориялык жактан негизделиши да эсептелет. Демек, лингвоэл таануучулук сөздүк, бир жагынан, сөздүн лингвоэл таануучулук теориясы концепциясынын өнүгүүжыйынтыктарынын бири болсо, экинчи жагынан, ал тилдердин практикалык муктаждыктары менен маданий талаптарына лексикографтар жана лингвисттердин берген жообу катары каралат, коммуникациянын лингвоэл таануучулук концепциясынын

келечектүү өнүгүүсүн көрсөтүп, лингвоэл таануучулук изилдөөлөрдүн жаңы өз алдынча бутагынын калыптанышын чагылдырат.

Лингвоэл таануучулук сөздүк түшүнүгү Ата мекендик элтаануу илиминин өнүгүүсүнүн контекстинде төмөнкүчө аныкталат: лингвоэл таануучулук сөздүк дегенибиз - лексикографиялык презентациянын формасы, Ата мекендик жана дүйнөлүк лексикографияда лексикалык системадагы маданий компонентти лексикографиялоо салтына негизделген лексикографиялык жанр.

Лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн пайда болушу – элтаануунун өнүгүүсү менен заманбап лингвистикалык билимдин дисциплина аралык парадигмасынын, лингвистикалык жана лингводидактикалык изилдөөлөрдүн өз ара аракетинин, ошондой эле Ата мекендик лексикографиянын натыйжасы.

II глава. Лингвоэл таануучулук лексикологияга жалпы мүнөздөмө.
§1. Лексикалык түшүнүк жана тил аралык эквиваленттик. Түшүнүк дегенибиз – сезүү органдары жана ой жүгүртүүнүн жардамы аркылуу табияттын кубулуштары менен предметтерин аң-сезимде чагылдыруу. Эки түшүнүктүн айкалышуусу (мис. окуу жайы) өз ара алардын көлөмүн чектейт, ал эми үчүнчүсүнүн кошулушу (жалпы билим алуу) көлөмдүн андан аркы чектелишине алып келет, мындай учурда түшүнүккө кирген предметтер бир гана сөз менен аталып калышы мүмкүн. Аларды бириктирүүчү жөнөкөй түшүнүктөр логика менен лингвистикада ар түрдүүчө (түшүнүк мазмунунда) аталып жүрөт, маселен, аларды семантикалык компоненттер, семантикалык көбөйткүчтөр деп да атагандар бар, биз болсо семантикалык үлүштөр (СҮ) деп атоону чечтик.

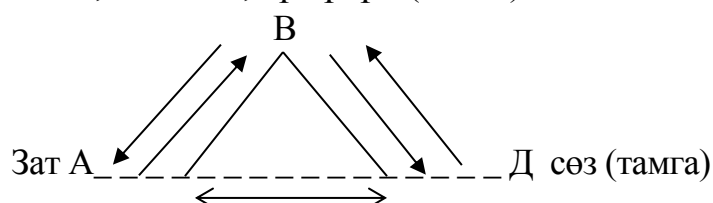
Чындыгында, белгилүү бир тилде сүйлөөчүлөр эч кандай илимий дарядыксыз эле лексикалык түшүнүктөрдүн курамындагы СҮнү бөлүп көрсөтө алышат. Эгер информанттан тигил же бул сөз эмнени туюндурат деп сураса, адатта, жооптордо дал СҮ көрсөтүлөт. Мисалы, Стул деген эмне? Информант: «Стул – отурууга арналган, жөлөнгүчү бар, жыгачтан же катуу заттан жасалган буюм» деп жооп берет.

Жогорку мисалды талдоону андан ары уланта турган болсок, отургуч дегенибиз «отурууга арналган эмерек түрү (биринчи СҮ), жөлөнгүчү бар (экинчи СҮ), бир адамга арналган (үчүнчү СҮ)». Англис тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *chair* (орундук) *seat* (отургуч) (биринчи СҮ), *for one person* (бир адамга арналган) (экинчи СҮ), *usually with a back* (негизинен, жөлөнгүчү бар) (үчүнчү СҮ) деп берилген. Көрүнүп тургандай, эки тилдеги семантикалык үлүштөрдүн берилүү иретинде айырмачылык болгону менен, СҮлөр мазмуну жагынан бири бирине дал келет. Биздин байкаганыбыз – тил аралык лексикалык түшүнүк, ал орус жана англис лексемалары менен ассоциацияланат. Лексикалык түшүнүктүн өз алдынчалыгын, анын лексемадан көз карандысыздыгын төмөнкүчө да түшүндүрүүгө болот: алсак, англис тилин окуп үйрөнгөн адам *chair*? *school* сөздөрүн үйрөнгөндө аң-сезиминде жаңы лексикалык түшүнүктүү пайда кылуу зарылдыгы жок, англисче *отургуч*, *мектеп* сөздөрүн түшүндүрүүдө жаңы түшүнүктү калыптандыруунун зарылчылыгы жок. Бир тилде калыпташкан бул лексикалык түшүнүктөр экинчи тилге оной которулат. Лексикалык түшүнүгү тил аралык деңгээлдеги сөздөр лингвистика менен лингво-

дидактикада, негизинен, эквиваленттүү (которула турган) сөздөр деп аталат. Ал эми аларга карама-каршы сөздөр эквивалентсиз сөздөр (которулбай турган) деп аталат, анткени алардын мазмунун чет тилиндеги сөздүн лексикалык түшүнүгү менен берүүгө болбойт.

1927-жылкы К.Огден менен И.Ричардс сунуштаган "маанинин үч бурчтугунда" белгинин (биздин термин боюнча лексеманын) зат менен байланышы кадимки бүтүн сызык менен эмес, үзүк сызык менен байланыштырылып көрсөтүлгөн.

Ой, аң-сезим, түшүнүк (маани)

Мындагы А бурчу - затты, В бурчу - зат тууралуу түшүнүктү (маанини), ал эми Д бурчу сөздү көрсөтөт. АВ капталы зат менен түшүнүктүн ортосундагы байланышты, ВД капталы түшүнүк менен сөздүн ортосундагы байланышты көрсөтсө, ДА капталы сөз менен заттын ортосундагы шарттуу байланышты көрсөтөт. А жана Д бурчтарынын ортосундагы үзүк сызык "ойдун" ("лексикалык түшүнүк") жардамысыз "белги" менен "заттын" байланышы мүмкүн болбойт деген менен түшүндүрөт. Башкача айтканда, зат менен сөздүн ортосунда табигый байланыш жок, болгону шарттуу гана байланыш бар деген сөз. Сөздүн мааниси түшүнүктөн чыгат, түшүнүктүн негизинде маани калыптанат. Экинчиден, түшүнүк ой менен аң-сезимдин түздөн-түз жемиши болуп саналат. Адамда аң-сезим же ой болбосо, түшүнүк өзүнөн өзү пайда болбойт. Мындан: "Түшүнүк дегенибиз – болмуштагы заттар менен кубулуштардын сезүү органдары жана туюмдар аркылуу аң-сезимде чагылдырылышы" деген аныктама келип чыгат.

§2. Лексикалык фон жана аны объективдештирүү ыкмалары. Адам аң-сезиминде түшүнүктүн өкүлү катары орун алган атоонун далили – бул, сөзсүз, СҮ, бирок жүйөлөөчү СҮ көбүнчө түшүнүктөн сыртта калат. Мисалы, *чернила* сөзүндө кара менен байланыш бар экенин көрөбүз, бирок биз ал жөнүндө эч качан эске албайбыз, себеби кара түс чернилага гана таандык эмес, ал кызыл, көк, жашыл түстө болушу да мүмкүн. Бул сөздүн лексикалык түшүнүгүн берүү учурунда үч СҮ көрсөтүлгөн (С.И.Ожегов боюнча): суюктук, жазууга арналган, боек, бирок боектун түсү жөнүндө маалымат берилген эмес (черниланын өңү кара эмес, кара-көк).

Сөздүн баардык маанисин, семантикасын, бардык мазмунун семема термини менен атоого болот. Семема мүчөлөнүп бөлүнөт жана көптөгөн СҮлөрдөн турат. Заттын классификациясын камсыздоочу СҮлөр лексикалык түшүнүктүн составына кирет. Эгер семемадан түшүнүктүү СҮлөрдү «алып салсак», калдыгы катары түшүнүксүз СҮлөрдүн жыйындысы калат. Бул жыйындыны биз лексикалык фон деп атайбыз.

Лексикалык фон – адамдын классификацияшпаган түшүнүк-фондун курамына кир-СҮлөрдү фондук СҮ-до сөздүн структуралык таблицасын төмөнкүдөй берүүгө болот:

Лексикалык түшүнүк
Семантикалык үлүш-төр
Лексикалык фон

семемага кирген, бирок циялоочу иш-аракетине сүз СҮлөр. Лексикалык ген мындай түшүнүксүз лөр деп атайбыз. Ошон-

Семантикалык үлүш – сөздүн мазмунунун СҮлөрү, лексикалык фон – семеманын курамындагы түшүнүксүз СҮлөрдүн жыйындысы.

Лексикалык фонду объективдештирүүнүн **биринчи ыкмасы** – маалымат берүүчү (информант) ролундагы тилди алып жүрүүчүлөр менен иштөө, мында сурамжылоо жана эксперимент каралат.

Сурамжылоо – лексикалык түшүнүккө түшүндүрмө алуу үчүн диалектологдор колдонгон жол. «Ботко деген эмне?» сыяктуу суроолорго информантар түшүнүктүк СҮлөрдү атап беришет.

Лексикалык фонду объективдештирүүнүн **экинчи ыкмасы**, сөздүктөр менен байланыштуу. Лексикографиялык эмгектерде белгиленген тартипте туруктуу түрдө болгон лексикалык түшүнүктөр сыпатталып, түшүндүрүлөт. Мисалы, КТТ сөздүгүндөгү **сүт** сөзүнүн семантикасында анын түздөн-түз эки мааниси гана бөлүнүп көрсөтүлгөн: «1. Аялдардын жана сүт эмүүчүлөрдүн ургаачылары туугандан кийин балдарын тамактандыруу үчүн сүт бездери бөлүп чыгарган ак суюктук; 2. Уйдан тамак-аш продуктысы катары алынуучу суюктук». Кээде түшүндүрмөнү коштогон иллюстративдик мисалдар түшүнүксүз СҮлөрдү да көрсөтөт.

Лексикалык фонду объективдештирүүнүн **үчүнчү ыкмасы** чет тилдерин окуп үйрөнүүчү жана жаңы улуттук-маданий коомдоштукка кирген инсандардын пикирлерин талдоо менен байланыштуу. Чет элдиктер өздөрүнө таандык болбогон маданиятты кабылдоо жана баалоо менен, өзү окуп-үйрөнүп жаткан тилди жараткан элдин жашоосун түшүнгүсү келет. Мындай жагдайда чет элдик өзгөчө байкагыч болуп, улуттук маданияттын өкүлдөрү байкабай калган сөздүн семантикасындагы фондук СҮлөрдү байкай алат. Мисалы, казактардын эч кимисинин оюна *чайды бышыруу* деген түшүнүк келбейт (казак тилинде мындай сөз айкашы жок), анткени аларда чайды демдейт жана чай демдөө аларга адаттагы иш-аракет болуп эсептелет. Же болбосо, казак тилиндеги «кундуз» сөзү жагымдуу коннотацияга ээ, көздүн жоосун алган жалт-жулт эткен көркөм, ар бир эле адамдын колуна тие бербеген баалуу териси үчүн кундуз аталган жаныбарды казактар абдан баалайт. Ал биздин улуттук таанымыбызда «байлык, барлык, бакубаттык» дегенди билдирет.

Казак кызын «Асмандагы жылдызым, жакадагы кундузум» деп эркелетүү менен, ага «Кундуз» деген ат коёт. Ал эми орус тилиндеги «выдра» сөзү «күйкөлөктүк, таш боорлук» мүнөздүн символу катары бааланып, «арык, өңү серт аял» менен ассоциацияланат.

Мындай билимдер фондук деп аталып, аң-сезимде өзүнөн өзү жашабастан, сөздүн туюндуруу планына же лексемага байланган болот жана сөздүк белги – семеманын – экинчи пландагы түшүнүксүз бөлүгүн түзөт. Демек, сөздүн фондук СҮлөрүн аныктоочу үчүнчү ыкма жаңы улуттук маданиятка туш болгон инсандардын байкоолору жана таасирлери эсептелет. Лексикалык фонду объективдештирүүнүн **төртүнчү ыкмасы** – текстте көмүскө түрдө кездешкен маалыматты экспликациялоо же болбосо ага толугураак түшүнүк берүү. Кадыресе практикада биз түз аталган фондук СҮлөр менен кездешсек, тексттердеги фондук СҮлөр, негизинен, кыйыр түрдө болорун көрсөтөт. Аны түшүнүү окурмандын же изилдөөчүнүн баамчылдыгына гана байланыштуу болуп калат. Көп учурларда фондук маалыматтар көркөм же публицистикалык тексттерде перифразаланат, ишарага, аллюзияга айланып, б.а., шифрленет, ошондуктан анын маанисин түшүнүүөзүбүзгө да оңой болбойт, ал эми чет элдиктер үчүн мугалимдин жардамысыз таптакыр мүмкүн эмес.

§3. Коммуникация – билимди жеткизүүнүн жолу катары. Коммуниканттардын фразасындагы сөздөрдүн айкашы алардын лексикалык фонун менен шартталган. Маселен күндөлүк турмуштан алынган мисал: сатуучу менен кардардын ортосундагы диалог: «Сиздерде кандай сүт бар?» - «Пакеттеги, алты проценттүү». Коммуниканттардын бири өзүн кызыктырган суроого жооп алып жатат. Диалог үчүн түйүндүү болгон **сүт** деген сөздүн лексикалык фонун коммуникациянын чегин жана анын тилдик формасын аныктады. Эгер сүйлөшүп жаткандарды сүттүн сатылыш формасы кызыктырса, анын фондук семантикалык үлүштөрүнүн экөөнүн бири актуалдашат – **бөтөлкөдө, пакетте**. Эгер коммуниканттар сүттүн майлуулугу тууралуу сүйлөшсө, семантикалык үлүштөрдүн саны көбүрөөк болот: **суудай суюк, каймактай коюу, алты проценттүү**; продуктунун сапаты, түсү, чыгыш теги, иштетүү ыкмасы, пайдалануу формалары ж.б. жөнүндө сөз болсо, фондук семантикалык үлүштөрдүн саны андан да көбөйөт. Бул учурда коммуниканттар бир жерде жашап, бир тилде сүйлөгөндүктөн, лексикалык фон экөөнө тең түшүнүктүү болот.

Ал эми коммуникант же белгилүү бир маалымат алуучу башка маданияттын өкүлү болсочу? Мындай учурда айрым сөздөрдүн лексикалык фонун түшүнүксүз болушу мүмкүн. Мисалы, англис детективин окуп жаткан казак окурманы «мисс Поллит балканы кармап, эшикти акырын ургулай баштады» дегенди окуганда мисс Поллитте кайдагы балка, аны өзү көтөрө келдиби же алдында жатты беле деген суроо пайда болушу мүмкүн. Бизде эшикти такылдатышат, кээде катуу тарсылдатып ургулап, а түгүл тепкилеши мүмкүн. Бирок эшикти ургулаш үчүн эч ким балканы жанына салып жүрбөйт. Ал эми англис окурманы үчүн бардыгы түшүнүктүү. Анткени «эшик» сөзүнүн лексикалык фонун «балка» сөзү да кирет. Аларда эшиктитакылдатуу үчүн темир балкалар илинип ту-

рат. Бул мисалдан көрүнгөндөй, ар бир маданияттын өкүлүндөөзүнө гана тиешелүү лексикалык фон болот. Күндөлүк сөзүн алалы. Мына ушул сөздүк макаланын негизинде казак тилин үйрөнүп жаткан чет элдик студентте (мисалы, Англияда күндөлүк деген болбойт) күндөлүк тууралуу тиешелүү түрдөгү лексикалык түшүнүк (үй тапшырмаларын жазуу жана баа коюу үчүн дептер) жана лексикалык фон (толтуруу/жүргүзүү, кароо/кол коюу, күндөлүккө баа коюу, тактага күндөлүк менен чыгуу ж.б. СҮлөр аркылуу) да калыптанат.

§ 4. Лексикалык фондун семантикалык үлүшү, экзотерикалык жана эзотерикалык семантикалык үлүштөр. Лексикалык фондун семантикалык үлүштөрдүн генезиси тууралуу айтканда, лексикалык фон жекече статуска ээ экендигин, б.а., ал билимдин фиксатору катары конкреттүү адамдын аңсезиминде жарала тургандыгын белгилөөгө болот. Адамаңсезиминде ага гана тиешелүү болгон билимдер чагылдырылгандыктан, жекече лексикалык фондо мындай билимдерди алып жүрүүчү инсандык жеке СҮлөрдүн топтому жаралат. Аталган семантикалык үлүштөр коммуникация актыларында жана анын өзүнүн кептик ойлонуу ишмердигинин жүрүшүндө пайда болот. Адамдын жеке тажрыйбасы коомдук, социалдык тажрыйбадан бөлүнбөстүгү талашсыз. Ошондуктан сөз адамдын кептик-ойлонуу ишмердигинде кызмат кылуу менен, конкреттүү индивидге да, жалпы коомго да таандык болот. Демек, сөздүн семантикасындагы жеке инсандык СҮлөр берилген тилдик бирдиктин онтологиялык табиятынан келип чыгат. Ушундан улам СҮлөрдүн келип чыгышын жеке инсандык жана социалдык деп, ал эмисоциалдык СҮлөр тил аралык жана улуттук-маданий болуп бөлүнөт деп жиктөөгө болот. Улуттук-маданий СҮлөр жана адамдардын белгилүү бир тарыхый коомчулугунда пайда болгон эквивалентсиз сөздөр бара-бара тил аралык СҮлөргө айланышы мүмкүн. Жеке инсандык СҮлөр жагымдуу шарттар түзүлсө, мезгилдин өтүшү менен улуттук-маданий, аймактык, жалпы адамзаттык, т.а., тил аралык болушу СҮлөргө өтүшү да ыктымал.

Бир предметке тиешелүү болгон бардык белгилерди санап берүү мүмкүн эмес. Мисалы, *отургуч* сөзүнүн негизги СҮсү менен катар анын түсүнө байланыштуу бир нече экзотерикалык СҮлөрдү атоого болот. Себеби отургуч күрөң гана түстө болбойт.

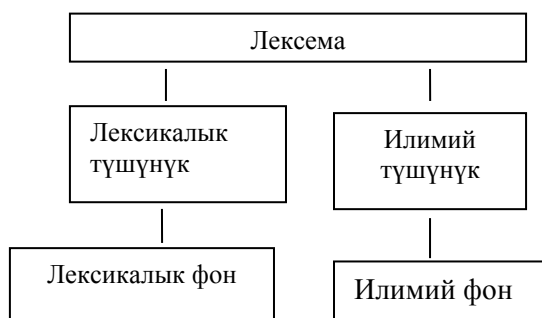
Экзотерикалык (ачык көрүнүп турган) СҮлөр бир катардагы сөздөрдүн тобуна байланыштуу семантикаланууга тийиш. Экзотерикалык СҮ сүйлөөчү жамааттын жалпы билим системасына сөздү кошуп, тиешелүү түрдө сөздү башка тектеш сөздөр менен салыштырат. Экзотерикалык СҮ сөз семантикасында эч качан элементардык, жөнөкөй, өз курамын жоготуп алган, бөлүнбөс бирдиги боло албайт.

Ал эми эзотерикалык (жабык көрүнбөгөн) СҮлөрдү алсак, алар чындыгында эле бар деп ойлойбуз. Бир гана сөзгө тиешелүү ички СҮлөрдүн болушу тууралуу божомолдор фактылар менен бекемделет. Мисалы, дасторкон СҮсү столго гана тиешелүү, отургучка же керебетке анын байланышы жок. Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө дасторконго «үстүнө тамак-аш коюш үчүн жа-

йыла турган калың кездеме» деген аныктама берилген. Ожеговдун сөздүгү боюнча, дасторкон – «калың кездемеден жасалган буюм, анын менен стол жабылат».

Окуу китептеринде лексикалык фондун курамындагы экзотерикалык жана эзотерикалык СҮлөрдү бөлүү сөздү лингвоэл таануучулук семантикалоодо маанилүү роль ойнойт, ал эми жеке алганда, лингвоэлтаа-нуучулук лексикографияда да маанилүү ролго ээ. Эзотерикалык СҮнү гана семантикалоого болот, ал эми экзотерикалык СҮлөр лексикалык фонго киргенине карабастан семантикаланбайт. Демек, фондук СҮнүн эки түрүн бөлүп көрсөтүү лексиканы окутуу максатында семантикалоодо материалдарды тандап алуунун критерийин көрсөтүүгө шарт түзө алат.

§ 5. Терминологиялык жана ономастикалык лексиканын улуттук-маданий семантикасы. *Терминологиялык лексика.* Сөздүн семантикасы лексикалык түшүнүккө жана лексикалык фонго бөлүнөт. Ар бир сөз предметтер же кубулуштар классын атап көрсөтөт, түшүнүк дегенибиз – СҮлөрдүн жыйындысы, алардын жардамы менен адам тигил же бул объект аталышка шайкеш келеби-жокпу(класска) аныктай алат. Бирок сөз предметтер менен кубулуштарды классификациялап гана тим болбойт, тилдин кумулятивдик функциясынын натыйжасында коомдук аң-сезимге мүнөздүү болгон билимдерди белгилөөчү, алып жүрүүчү да болуп саналат. Лексикалык семантикага кирген түшүнүктүк эмес СҮлөр лексикалык фонду түзөт. Терминдин семантикасы кадыр эсе лексикалык түшүнүктү эмес, илимий түшүнүктү камтыйт. Семантикалык көз караштан алганда, сөз терминге барабар: экөө тең түшүнүккө жана фонго ээ. Бирок сөз түшүнүгүнүн мазмуну менен фонун термин түшүнүгүнүн мазмуну менен фонунан кескин айырмаланат. Лексикалык жана илимий түшүнүктөр, лексикалык жана илимий фондор бири бирине кабатталат, ошол эле учурда айырмаланат, түртүлүшөт, айрым учурларда толук карама-каршы семантикага чейин жеткен жагдайлар да болот.

Лингвоэл таанууда терминологиялык тектеги лексиканын семантикасынан улуттук-маданий компонентти бөлүп көрсөтүп, сөздүн маданият менен байланышын ачып берүү маанилүү. Лингвоэл таануучулук семантикалоону эл аралык терминдерге да колдонууга болот: терминдешкен лексика жана терминологиялык текке ээ лексика кадимки сөздөр сыяктуу эле улуттук-маданий генезистин фондук СҮлөрүн камтыйт. Терминдердин семантикасына лингвоэл таануучулук өңүттөн

мамиле кылуу маселеси чечиле элек, бүгүнкү күндө бул маселе жаңыдан гана колго алына баштагандыгын баса белгилөөгө болот.

Ономастикалык лексика. Улуттук-маданий компонент жалпы аттарга караганда энчилүү аттарга көбүрөөк мүнөздүү болот. Энчилүү ат лексикалык фонго ээ. Анда лексикалык түшүнүк болбошу мүмкүн, бирок лексикалык фонун кеңири жана сапаттык жактан татаал келет. Энчилүү аттын фонунун СҮсү аны, бир жагынан, бир тектүү ысымдардын жыйындысына кошот, экинчи жагынан, конкреттүү ысымга кайталангыс түр берип, индивидуалдаштырат. Демек, ар бир энчилүү ат белгилүү бир кошумча маалыматты туюндура алат, б.а. ономастикалык лексика өзүнүн семантикасында улуттук-маданий компонентти камтыйт, ага лексикалык түшүнүк тиешелүү болбогону менен, лексикалык фон мүнөздүү болот.

Шглава. Лингвоэл таануучулук лексикография. §1. Эквивалентсиз лексиканын сөздүккө берилиши. Чет тилин өздөштүрүү ошол тил тейлеген маданиятты да өздөштүрүү экенин эч ким танбайт. Ошондой болсо да, тил аркылуу маданиятты да үйрөтүүгө багытталган эмгектерди даярдоо ушу бүгүнкү күнгө чейин эле казак тил илиминде колго алына элек. Мисалы окуу лексикографиясы боюнча куралдар түзүлгөн менен, маданиятты кошо чагылдырган сөздүк тууралуу эч бир адис ойлонгон эмес.

Сөздүк түзүүчүлөр окшош, бирок толугу менен да келбеген көрүнүштөрдү салыштыруу аркылуу башка маданияттагы шайкештикти табууга аракеттенишет, мисалы, каз. «баатыр», орус «богатырь», нем. «Recke» же кыскача гана сыпаттоо жолу колдонулат («казак эпосунун каарманы») жана көп учурда кубулуштун кайсы текке тиешелүү экендиги көрсөтүлөт («кыл аспаптарга кирүүчү музыкалык инструмент»). Биздин пикирибизче, бул эки ыкма тең жетиштүү боло албайт, эпостун каармандары жалаң эле баатырлар эмес, хан-байлар, аскерлер, жөнөкөй адамдар да болушу мүмкүн, кыл аспаптуу инструменттерге балалайка менен катар скрипка, гитара, домра ж.б. кирет. Эквивалентсиз сөздөрдүн жөнөкөй транслитерациясы да алгылыксыз жол, анткени орус сөзүн латын тамгасы менен жазып коюу эч нерсени бере албайт.

Лексикографияда бир эле сөз кадыресе турмуш-тиричилик аң-сезиминин позициясынан (түшүндүрмө сөздүктөр) жана илимий билимдердин көз карашынан (энциклопедиялык сөздүктөр) семантикаланат. Буга байланыштуу жалпы лексикографияда лексикалык түшүнүктүн филологиялык түшүндүрмөсү менен ага окшош илимий түшүнүктүн энциклопедиялык аныктамасынын ортосундагы айырмачылык так ажыратылат. Казактарга арналган казак тилинин сөздүгүнө класстагы такта же парталар тууралуу маалыматтарды киргизүүнүн кажети барбы? Ал эми сөздүктү пайдалануучу чет элдик адам болсо, маселе башкача мүнөзгө ээ болот. Андай сөздүктө илимий фонду энциклопедиялык сыпаттоонун аналогу, б.а., лексикалык фондун эквивалентсиз сөздүн семантикаланышы сөзсүз берилиши керек.

Лингвоэл таануучулук сөздүк дегенибиз – семантикалоо каражаттары катары лексикалык түшүнүктөргө түшүндүрмө берүү жана лексикалык фондорду чечмелөө колдонулган сөздүк. ЛЭ-сөздүк түшүндүрмө сөздүктүн кеңейтилген уландысы

катары филологиялык сөздүктөргө кирет.

ЛЭ-сөздүктүн филологиялык жана энциклопедиялык белгилерин бири бирине каршы коюу менен, сөздүк макалаларды жазуу практикасында бул белгилер, тескерисинче, бири-бирин толуктай турганын баса белгилөө өтө зарыл. Мисалы, ар бир чет элдик Казакстандын борбору Астана экенин билет, бирок Алматыдан Астанага качан көчкөнүн биле бербейт. ЛЭ-сөздүктүн тиешелүү макаласында такталган дата берилсе, бул анын энциклопедиялык белгилерине кирет. Бирок датаны тактоо энциклопедиялык эмес, күндөлүк билимдерди да объективдештирүү болуп эсептелет.

Кыскасы, лингвоэл таануучулук лексикографиянын калыптанышы белгилүү бир теориялык маселелерди чечүү менен байланыштуу болуп, ЛЭ-сөздүктөрдүн спецификасын, табиятын тактоого багытталган.

§2. Филологиялык, энциклопедиялык жана лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн табияты.

Филологиялык сөздүктөрдөгү семантикалоо чындыктын системалоочу сыпаттоосуна объект болбогон чөйрөлөрүн чагылдырат, ал эми энциклопедиялар күндөлүк маассалык аң-сезимде орун албаган билимдерди чагылдырат. Филологиялык сөздүктөр менен энциклопедиялардын сөзтизмелеринин дал келбестиги ушуну менен түшүндүрүлөт.

Энциклопедиялык сөзтизме, негизинен, коомтаануучулук терминдерден турат, ал эми ЛЭ-сөздүктөр курчап турган күндөлүк турмуштун кубулуштарын чагылдырган лексиканы камтыйт.

Айрым учурларда, өзгөчө, коомдук-саясий, коомтаануучулук терминология жаатында, сөздөр менен терминдер кыйынчылык менен айырмаланат. Лингвоэл таануучулук сөзтиздеде мындай термин сыяктуу сөздөрдүн үлүшү абдан чоң. ЛЭ-сөздүктө кадимки эле филологиялык белгилөөлөр жана түшүндүрмөлөр колдонулат, сөздүк чет элдиктерге арналгандыктан, алар кеңейтилген түрдө болушу мүмкүн.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө чагылдырылган билимдер күндөлүк, массалык мүнөзгө ээ экендигин окумуштуулар моюнга алышат: Сөздүктө коом тарабынан предметти, кубулушту таанып-билүүнүн жыйынтыгы деп таанылган нерсе гана берилет. Башкача айтканда, жалпы сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрдө берилген семантикалык маалыматтар социалдык жактан шартталган, ал таанымдын ошол коом жеткен деңгээлин, илим жана техниканын өнүгүү деңгээлин, үстөмдүк кылган дүйнөтаанымды түздөн түз чагылдырат. Экинчи жагынан, энциклопедияларды изилдөөчүлөр бир ооздон көрсөткөндөй, сөзтизмеге эң жөнөкөй, жалпыга белгилүү кубулушту туюндурган сөз кирсе да, аны семантикалоодо пайдалануучу өзү үчүн жаңы нерсени таба алат.

Жаңы билимдерди берүү максатынын коюлушу энциклопедиялык сөздүктөргө да, лингвоэл таануучулук сөздүктөргө да тиешелүү. Ошентсе да алардын ортосунда айырмачылык бар: биринчи типтеги сөздүк мекендештерге, ал эми экинчиси чет элдиктерге багышталган. Ошондуктан ЛЭ-сөздүк түшүндүрмө сөздүктөн

энциклопедиялык сөздүккө карай орто жолдо тургандай: ал фондук билимдерди каттап, системалаштырат (мекендеш үчүн), жаңы билимдерди берет (чет элдик үчүн).

Демек, ЛЭ-сөздүктөрдү түшүндүрмө жана энциклопедиялык сөздүктөр менен салыштыруунун натыйжасында, ЛЭ-сөздүктөр филологиялык лексикографиядагы жаңы көрүнүш экендиги айкындалды.

§ 3. Лингвоэл таануучулук лексикографиянын принциптери. Сөздүн улуттук маданий компонентин атайын сөздүктөрдө лексикографиялоонун теориялык жоболору илимий эмгектерде негизинен аныкталган. Адабияттардагы жалпы ой-пикир, көзкараштарды системалаштыруу аркылуу ЛЭ сөздүктү түзүүнүн төмөнкүдөй принциптерин белгилөөгө болот.

1. Лексикалык фон лингвоэл таануучулук лексикографияда семантикалоонун объектиси катары каралышы шарт;
2. Актуалдуу тилдик аң-сезимге багыт алуу зарылчылыгы шарт;
3. Актуалдуу историзм лингвоэл таануучулук семантикалоонун белгиси катары каралышы шарт;
4. Көрсөтмөлүүлүккө таянуу зарылчылыгы шарт;
5. Парадигматикалык жана синтагматикалык айкашуучулукту демонстрациялоо зарылчылыгы шарт;
6. Мазмундун филологиялык чен-өлчөмүн сактоо зарылчылыгы шарт;
7. Сөздүктө обзордук тематикалык киришүүнү берүү зарылдыгы шарт;
8. Окутуу-үйрөтүүгө багытталгандык шарт;
9. Семантикалоочу түрмөктөрдүн окутуу функциясын аныктоо шарт;
10. Материалдын көлөмүн жана концентрациясын аныктоо шарт;
11. Семантикалоочу бөлүмдө адресаттын эне тилин колдонуу шарт.
12. Лингвоэтнологиялык сөздүк электрондуу болуш керек.

Сөздүктү түзүүдө аталган он бир принципти жетекчиликке алсак, алар филологиялык лексикографиянын өз алдынча жанрын түзүү үчүн негиз боло алмакчы.

Лингвоэл таануучулук сөздүктөр – бул тил менен маданияттын өз ара карым-катнашын филологиялык жана маданияттаануучулук комплекстүү комментарийлер түрүндө лексикографиялык формада берген сөздүктөр, аларда милдеттүү түрдө жогоруда талданган принциптер жүзөгө ашырылат.

Лингвоэл таануучулук сөздүктөрдү сыпаттоо боюнча түрдүү көз караштарды жалпылоо менен, ЛЭ- сөздүктөрдүн мүнөздөмөсү үчүн релеванттуу болгон белгилерди системалоого болот. Алар:

- сөздүктүн көлөмү;
- лексиканы камтуусу;
- камтылган тилдердин саны
- материалды берүү формасы менен ыкмасы;
- сөздүктүн багытталышы (кимге?)

Лингвоэл таануучулук сөздүктүн сөзтизмеси түрдүү прагматикалык аспектилерди эсепке алуу менен түзүлүшү мүмкүн. Ал ар кыл критерийлерге негизделип

түзүлүшү ыктымал. *Сөздүктө фонетикалык, акценттик жана грамматикалык мүнөздөмө берилиши керек.* Ал – ЛЭ-сөздүктүн өзгөчөлүктөрүнүн бири. Бардык фонетикалык, грамматикалык көрсөткүчтөр ЛЭ-сөздүктөр үчүн маанилүү фактор болуп эсептелет. Лингвоэл таануучулук лексикографиянын функционалдык-семантикалык мүнөздөмөлөрү, биринчи кезекте, түшүндүрүү, дефиниция, чечмелөө, семантикалык эквивалент түшүнүктөрү менен тыгыз байланыштуу. Демек, ЛЭ-сөздүктө сөздүк түшүндүрмө берүү менен семантикалык эквиваленттүүлүк маселеси дефинициялык параметр деңгээлинде да, омосемиялык жана парасемиялык карым-катыштардын изилдениш көз карашынан да каралышы мүмкүн.

Диссертациялык изилдөөдө каралган маселелер боюнча төмөнкүдөй илимий **жыйынтыктар** берилди:

1. Маданият диалогу – лексикографиянын белгилүү бир салаасында тил менен маданияттын өз ара карым-катнашын көрсөтүүчү, лексикографиянын маданияттаануучулук маселелерин чагылдыруучу, ошондой эле лингвоэлтаануучулук сөздүктөр жанрын калыптандыруучу метафора болуп да эсептелет. Ата мекендик лексикографияда лингвоэл таануучулук сөздүк жанры лингводидактика, лексикография жана тил илиминдеги маданияттаануучулук тенденцияларынын өнүгүшү, сөздүктүн лингвоэл таануучулук теориясынын пайда болушу менен байланыштуу. Заманбап ЛЭ-сөздүктөр маданияттар диалогу маселесин чечүүгө багытталып, чет тилдери менен маданиятын үйрөнгүсү келген чет жердиктерге арналып түзүлүүдө.

2. Бүгүнкү күндө лингвоэл таануучулук лексикография улуттар аралык жана маданият аралык жаңы парадигма түрүндө өнүгүүдө, заманбап ЛЭ-сөздүк – чет тилдерди үйрөнүүчүлөр үчүн «маданий диалогду» жүргүзүүгө жардам берүүчү окуу, маалыматтык-аныктамалык басылма гана эмес, ошол «диалогдун» натыйжаларынын, «катышуучуларынын» бири болуп да эсептелет. Алардын *аксиологиялык* аспекти али күнгө чейин атайын адабияттарда тиешелүү даражада талданып, корутундуланган эмес. Бүгүнкү күндө лингвоэл таануучулук лексикография тармагында дал ушул багытта изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн мааниси артууда.

3. Өз алдынча тармакка негиз салган лингвоэл таануучулук сөздүк, бир жагынан, орус заманбап лексикографиясына негизделип өнүккөн улуттук кубулуш, экинчи жагынан, улут аралык мүнөзгө ээ болуу менен заманбап лексикографиядагы «аксиологиялык өзөктүн» өнүгүшү жөнүндөгү гипотезаны ырастайт.

4. Орус лексикографиясындагы ЛЭ-сөздүктөр, англис лексикографиясындагы тил жана маданият сөздүктөрү, америкалык «маданий сабаттуулук» сөздүгү, немис лексикографиясындагы түшүндүрмө сөздүктөр, маданияттаануучулук жана жалпы билим берүү максатындагы энциклопедиялык аныктамалыктар – тил менен маданияттын өз ара карым-катышын, тилдик бирдиктерде улуттун, коомдун, элдин маданий түшүнүктөрү менен дөөлөттөрүн, социалдык-маданий чындыктын көрүнүштөрүн эске алуу менен түзүлөт.

5. ЛЭ-сөздүктөр – изилдөөнүн маданияттаануучулук принциптерин, тил менен маданияттын байланышын жүзөгө ашыруучу лингвистикалык эмгектер. Ар бир элдин маданияттаануучулук лексикографиялык басылмаларынын жаралуу жа-

на өнүгүүсүндө пайда болгон өзүнө гана тиешелүү улуттук белгилери бар. Казак лингвоэл таануучулук сөздүктөрү да ушу өнүттө түзүлүшү керек.

6. Маданияттаануучулук лексикографиянын негизин ЛЭ – сөздүк түзөт. Биринчи жолу казак тилинде сөздүктүн маданий аспектисин талдоо критерийи катары лексикографиялык параметрдин статусу каралып отурат. Ал, өз кезегинде, маданияттаануучулук сөздүктөрдөгү лексиканын формалдуу, семантикалык жана прагматикалык мүнөздөмөлөрүнүн асимметриясын ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

7. Ушул жагдай казак тилинин лингвоэл таануучулук лексикографиясынын негизги принциптерин аныктоого, ошонун негизинде лингвоэл таануучулук сөздүктүн реестрине кирүүчү лексемаларды тактоого, алардын көлөмүн, структурасын аныктоого мүмкүндүк берди.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү илимий макалаларда чагылдырылды:

1. Салим, Е.К. Лингвоелтаным және лингвоелтанымдық сөздік [Текст] / Е.К.Салим // «Мемлекеттік тілдің дамуындағы жаңа үрдістер» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция еңбектері. – Шымкент, 2007. – 4-6 бб.
2. Салим, Е.К. Лингвоелтанымдық лексикология және тілді үйретудегі оның маңызы [Текст] / Е.К.Салим // «Тілді оқытудағы үш тілділік саясатының заманауи бағыттары» аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Шымкент, 2007. – 2-7 бб.
3. Салим, Е.К. Тілтаным, мәдениеттаным, елтаным ұғымдары, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар [Текст] / Е.К.Салим // «Қазақстанның ғылыми әлемі» журналы. – Шымкент, 2009. - №5 (27). – 40-45 бб.
4. Салим, Е.К. Развитие принципов лингвострановедческой лексикографии [Текст] / Е.К.Салим // Международная научно-практическая конференция. – Прага, 2009. – С. 54-56.
5. Салим, Е.К. Лингвоелтанымдық сөздік: энциклопедиялық және түсіндірме сөздіктерден айырмашылығы [Текст] / Е.К.Салим // «Қазақстанның ғылыми әлемі» журналы. – Шымкент, 2010. - №5 (33). – 67-71 бб.
6. Салим, Е.К. Лингвоелтанымдық сөздік – мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі [Текст] / Е.К.Салим // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Ғылым әлемі» атты халықаралық ғылыми конференция жинағы. – Алматы, 2013. – 164 б.
7. Салим, Е.К. Лингвоелтанымдық лексикографияның қағидалары [Текст] / Е.К.Салим // И.Арабаев атындағы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Филологиялыкилимдер. – Бишкек, 2014. - №15. – 138-143 бб.
8. Салим, Е.К. Лингвоелтаным: тілтаным, мәдениеттаным, елтаным ұғымдары. [Текст] / Е.К.Салим // И.Арабаев атындағы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Филологиялык илимдер. – Бишкек, 2014. – №15. – 143-148 бб.

9. Салим, Е.К. Лингвоелтаным, лингвомәдениеттану, этнолингвистика: олардың ерекшеліктері мен байланыстары [Текст] / Е.К.Салим // И.Арабаев атындағы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. Филологиялык илимдер. – Бишкек, 2014. – №16-17. – 86-90 бб.
10. Салим, Е.К. Лингвомәдениеттану мәдениетаралық қарым-қатынастың негізі [Текст] / Е.К.Салим // «Еуразиялық экономикалық одақ: интеграция және мәдениетаралық қарым-қатынас» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. – Шымкент, 2015. – 8-11 бб.
11. Салим, Е.К. Лингвострановедение в аспекте методики [Текст] / Е.К.Салим // Современная филология: теория и практика. XII международной научно-практической конференции. – Москва, 2015. – С. 74-80.
12. Салим, Е.К. Лингвострановедение как основа межкультурной коммуникации: лингвострановедческий, лингвокультурный и этнолингвистический аспекты [Текст] / Е.К.Салим // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии Сборник статей по материалам LVI международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2016. № 1 (56). – С. 156-164.
13. Салим, Е.К. Лингвоелтанымдық сөздіктің даму кезеңдері [Текст] / Е.К.Салим // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2018. - №6. – 48-54 бб.
14. Салим, Е.К. Эквивалентсіз лексика сөздігінен туындаған лингвоелтанымдық сөздік [Текст] / Е.К.Салим // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2018. - №6. – 55-61 бб.

Салим Ербол Калтурсынулынын “Лингвоэл таанымдык сөздүктүн курулушу” деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *тил, маданият, тил үйрөтүү лексикографиясы, филологиялык лексикография, казак тил илими, эл таануучулук сөздүктөр, чет элдиктер, лингвоэл таануу, лингвомаданият таануу, этнолингвистика, энциклопедиялык сөздүктөр, лексикографиялык принциптер, семантика, семантикалык үлүштөр.*

Изилдөөнүн объектиси: Лингвоэл таануучулук сөздүктөрдү түзүүнүн теориялык жана практикалык негиздери, алардын типологиялык, жанрдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты: Казак лексикографиясындагы эл таануучулук сөздүктөрдүн теориялык, практикалык жана тарыхый негиздерин аныктоо жана анын негизинде эл таануучулук сөздүктөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөө сыпаттоо, салыштыруу, анализ, синтез жана лингвостатистика методдорунун негизинде жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Диссертациялык иште казак тил илиминдеги лингвоэл таануучулук лексикографиянын структуралык негиздери алгач ирет иликтөөгө алынды. Ушул максатта өткөн кылымдагы лингвоэл таануучулук лексикографиялык эмгектер менен үстүбүздөгү кылымдагы лингвоэл таануучулук эмгектер салыштырма түрдө талдоодон өткөрүлдү. Ошону менен катар изилдөө ишинен алынган негизги жыйынтык-натыйжалар катары лингвоэл таануучулук сөздүктүн структурасы биринчи жолу лингвоэл таануу лексикографиясынын теориялык негиздерине шайкеш каралгандыгын, казак тилиндеги лингвоэл таануучулук сөздүктөрдүн тарыхы көрсөтүлүп, лингвоэл таануу сөздүктөрүнө камтылууга тийиш болгон маалыматтардын көлөмү аныкталгандыгын, лингвоэл таануучулук сөздүккө киргизилүүчү сөздөрдүн башка сөздүктөрдөгү сөздөрдөн айырмачылыктары аныкталгандыгын бөлүп көрсөтүүгө болот.

Колдонулуу чөйрөсү: Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын Казакстанда ушуга чейин жарык көрө элек лингвоэл таануучулук сөздүктү түзүүдө, казак тилин чет өлкөлүктөргө үйрөтүүдө, казак тилинен башка тилдерге которууда, казак тилинин өзгө тилдүүлөргө арналган окуу китептери менен окуу куралдарындагы сөздүктөрдү, тармактык минимум сөздүктөрүн түзүүдө колдонуу максатка ылайык. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарын казак лексикографиясы боюнча, лексикографиянын тарыхы, теориясы менен практикасы боюнча окутулуучу атайын курстарда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Салим Ербол Калтурсынулы “Построение лингвоэтнологического словаря” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки

Ключевые слова: *язык, культура, казахский язык, лингвоэтнология, филологическая лексикография, казахское языкознание, лингвоэтнологические словари, иностранцы, лингвострановедение, лингвокультурология, этнолингвистика, энциклопедические словари, лексикографические принципы, семантика, семантическая доля.*

Объект исследования: Теоретические и практические основы составления лингвоэтнологических словарей, их типологические, жанровые, структурные особенности.

Цель исследования: Определение теоретических, практических и исторических основ лингвоэтнологических словарей и описание их структурных особенностей.

Методы исследования: В ходе исследования были использованы описательный, сравнительный методы, а также отдельные методы анализа, синтеза и лингвостатистики.

Основные выводы исследования: Впервые исследованы структурные основы лингвоэтнологической лексикографии в области казахского языкознания. А также проведен сравнительный анализ образцов лингвоэтнологической лексикографии прошлого столетия и современных лингвоэтнологических трудов. Вместе с тем проведен теоретический анализ структуры лингвоэтнологического словаря в соответствии с теоретическим основам лингвоэтнологической лексикографии. А также описана история лингвоэтнологических словарей казахского языка, определен объем информации, соответствующей по содержанию и тематике лингвоэтнологическим словарям. И, наконец, определена жанровая особенность лингвоэтнологического словаря, выявлены различия включаемых в лингвоэтнологический словарь слов от слов имеющих место в других словарях.

Область применения. Материалы диссертационной работы могут быть использованы при разработке материалов для составления лингвоэтнологического словаря, в процессе обучения казахскому иностранцев, в переводческой практике, а также при разработке учебных пособий, двуязычных отраслевых словарей, направленных на изучение казахского языка представителями других национальностей. Можно отметить целесообразность использования материалов исследования в высших учебных заведениях, в частности, во время проведения курсов по таким предметам как казахская лексикография, история, теория и практика лексикографии.

SUMMARY

of the thesis of Salim Erbol Kaltursynuly “Building a lingua-ethnological dictionary” for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.06 - Turkic languages

Keywords: *language, culture, language teaching lexicography, philological lexicography, Kazakh linguistics, linguo-ethnological dictionaries, foreigners, linguo-ethnology, linguistic culturology, ethnolinguistics, encyclopedic dictionaries, lexicographic principles, semantics, semantic shares.*

The object of study: Theoretical and practical bases for the compilation of linguistic ethnological dictionaries, their typological, genre, and structural features.

The purpose of the study: Determination of theoretical, practical and historical bases of linguistic ethnological dictionaries and description of their structural features.

Research methods: During the research were used, descriptive, comparative methods, as well as individual methods of analysis, synthesis and linguistics.

Main findings of the study: For the first time were studied the structural foundations of linguistic ethnological lexicography in the field of Kazakh linguistics.

A comparative analysis of samples of the linguo-ethnological lexicography of the last century and modern linguo-ethnological works was also conducted. Along with the theoretical analysis the structure of the linguistic ethnological dictionary in accordance with the theoretical foundations of lingua-ethnological lexicography. And also the history of the lingua-ethnological dictionaries of the Kazakh language was described, the amount of information corresponding to the content and subject of the linguo-ethnological dictionaries is determined. And, finally, the genre feature of the lingua-ethnological dictionary was determined, the differences included in the linguo-ethnological dictionary of words from the words that occur in other dictionaries were revealed.

Areas of application of the research results. Materials of the thesis can be used in the development of materials for the compilation of lingua-ethnological dictionary, in the process of teaching Kazakh foreigners, in translation practice, as well as in the development of textbooks, bilingual industry dictionaries aimed at learning the Kazakh language by representatives of other nationalities. It may be noted the expediency of using research materials in higher educational institutions, in particular, during the courses on such subjects as Kazakh lexicography, history, theory and practice of lexicography.

Өлчөмү 60x84. 1/16. Көлөмү 1,6 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 30.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49
т. 0708058368
e-mail: talant550@gmail.com